
“ KÖNYVEKRŐL ”

SZILÁGYI IMRE

A diktatúrák bukása, a demokrácia kiépülése – hol is?

Könyvek a rendszerváltás folyamatáról

PÁNDI LAJOS (összeáll.): A kelet-európai diktatúrák bukása
1985–1990 (kronológia, dokumentumok, bibliográfia).

Függelék 1991–1992. Szeged: Pándi Lajos magánkiadása 1993.

BIHARI MIHÁLY (szerk.): A többpártrendszerek kialakulása

Kelet-Közép-Európában, 1989–1992. *Budapest: Kossuth 1993.*

LARRY GARBER–ERIC C. BJORN LUND: A demokrácia új határvidékei.

Választások Közép-Kelet-Európában 1990. *Budapest: National Democratic Institute for International Affairs 1994.*

„Mélyül a kapitalizmus válsága. Feltartóztathatatlanul szűkül uralmi szférája, mind nyilvánvalóbb, hogy történelmileg halálra van ítélve” – tudhatja meg az érdeklődő az SZKP 1986. március 6-án megtartott kongresszusának anyagából (Pándi 1993: 41).

Az alcím tudatosan rímel Bozóki András recenziójának¹ alcímére, hiszen ugyanarról van szó, másképpen. Az alább ismertető könyvek a diktatúrák bukásának, a demokratikus választások lezajlásának, a demokrácia kiépülésének folyamatát mutatják be. Azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen a térség országai – Niko Grafenauer szlovén költő szavaival szólva – megszabadultak az imént idézett „ideológiai blöff”-től², s a visegrádiak eljutottak odáig, hogy parafálhatták a társulási szerződést az Európai Közösséggel (Pándi 1993: 669).

EGY MEGOLDATLAN PROBLÉMA

Mielőtt azonban rátérnék ennek bemutatására, szólnom kell néhány szót arról is, hogy mely térségre vonatkoznak az említett könyvek tanulmányai. A címek ugyanis nem igazítanak el. A terminológia kérdésével egyedül Pándi foglalkozik, ő is csak néhány mondat erejéig. Miután leszögezi, hogy Kelet-Európa vitatott terminusának tengernyi irodalmára bevezetőjében még csak nem is utalhat, jelzi, ő Kelet-Európa fogalmán a Nyugat és a Szovjetunió közé szorult, szovjet befolyás alatt álló kis országokat érti (Pándi 1993: 17). Ehhez az elvhez többé-kevésbé hű maradt, s a volt Szovjetunió területéről – kevés kivétellel – csak olyan dokumentumokat vett föl, amelyek az említett térség országaira (Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, NDK és Románia) voltak hatással. Ez a megközelítés azonban kényszerűen felveti azt a kérdést, hogy vajon milyen elnevezés illeti meg az e területen kívül eső, a volt Szovjetunió nyugati határaitól keletre fekvő területeket. Az talán már Ázsia? Ez nem csupán szofisztikus filologizálás. Egyrészt azért nem, mert a Bihari Mihály által szerkesztett kötet tanulmányai bemutatják az oroszországi, ukrainai, lettországi és litvániai pártosodási folyamatokat is, másrészt azért nem, mert az NDI által kiadott kötet összeállítói – Pándiénál szűkebb értelmezésben – nem csupán a volt Szovjetunió területét hagyták ki, de – Szlovénia kivételével – a volt Jugoszláviát, valamint Albániát is. Igaz, hogy az NDI által nem tanulmányozott területek egy részén csak később tartották meg a választásokat, márpedig a kötet szerzői épp ezt tanulmányozták.

A magam részéről sajnálom, hogy Bihari kötete nem maradt meg következetesen a kötetben egyébként használt – elismerem kissé nehézkes – Kelet-Közép- és Kelet-Európa terminusnál. Egyfelől azért, mert úgy vélem, ez a fogalom a legpontosabb. Másfelől azért, mert a kötetben közölt anyagok segítségével újból elemezhetjük azt a kérdést, amely a magyar sajtóban immár többször váltott ki komoly vitát³, s amelyet az NDI kötete sajnos pusztán címével, illetve közvetve jelez: hol húzódik a demokrácia határa, vagy ha úgy tetszik, a Közép-Európa és Kelet-Európa közötti határ.

A KÖTETEK TEMATIKUS BEOSZTÁSA

Pándi kötetének tartalma teljes mértékben megfelel a címben jelzettnek: először a Kelet-Európának nevezett térséggel, mint egészszel ismerkedhetünk meg, majd ábécé sorrendben az egyes országokkal. Minden egység eseményeit rövid, de lényegre törő kronológia ismereti, ezt követik a legfontosabb dokumentumok, majd a magyar nyelven megjelent irodalom felsorolása. A Magyarországon nem vagy alig fellelhető dokumentumok közlésével a szerkesztő rendkívül nagy segítséget nyújtott a téma iránt érdeklődőknek.

A Bihari által szerkesztett kötet elején három elméleti-összefoglaló jellegű cikk áll, majd a tanulmányok Oroszországtól Albániáig elemzik az egyes országokban bekövetkezett változásokat.

Az NDI által megjelentetett kötetben két bevezető írás után a szervezet választási megfigyelői röviden ismertetik az egyes országok főbb politikai jellemzőit, majd beszámolnak a választásokon tapasztalatról, s hogy mi történt az után. E beszámolókat hét elemző-összefoglaló cikk követi.

A FOLYAMAT PROBLÉMÁINAK ELMÉLETI ÖSSZEFOGLALÁSAI

Bihari Mihály bevezető tanulmánya (Bihari 1993: 9–29) világosan és szemléletesen foglalja össze a térségben lezajlott rendszerváltás általános és közös vonásait, valamint a rendszerváltás különbözőségeit meghatározó és az eltéréseket követő tényezőket. Tömören összefoglalja azt, amit Bozóki a régi rendszer természetének nevez: a vizsgált társadalmak oktrojált, alternatíva nélküli, a szovjet modellre épülő, antimodernizációs, gyenge hatékonyságú, ideokratikus, egypártrendszerű diktatúrák voltak.

Érdekes sorrend alakul ki az egyes országokon belül zajló reformok történetének, az érdekérvényesítés és a latens pluralizmus, a politikai hatalom diktatúrája, valamint a politikai kultúra, a társadalmi tudat, a történelmi tradíciók és az ideológiai szerkezet eltéréseinek bemutatásakor. E seregszemle élén – mint a felsorolt szempontok területén a legtöbb pozitív értékkel bíró ország – mindig Magyarország áll, s Csehszlovákia, Lengyelország és a többiek után általában a feloldhatatlan ellentmondások miatt háborúba sodródott Jugoszlávia kullog a sor végén.

Bihari az állampártok változásokhoz fűződő viszonya alapján négy fő csoportot vázol fel: 1. a rendszerváltást szorgalmazó; 2. az annak elkerülhetetlenségét felismerő és így elfogadó; 3. a rendszerváltásnak ellenálló, megújulásra reményt nem nyújtó; 4. a hatalmukat sikerrel átmentő állampártok csoportját. Ezek élén ismét csak Magyarország áll, viszont az alkalmazott szempont miatt besorolhatatlanná vált a szlovén és a cseh–szlovák állampárt. A szlovén párt helye a magyaré mellett lenne az első csoportban, de ez a párt nem vált ketté, mint az MSZMP. A szlovák állampárt némi fenntartással a második csoportba lenne sorolható, míg a csehek átalakulása 1993 közepéig a harmadik csoportba sorolást indokolná.

A közös előzményeket figyelembe véve nem csodálkozhatunk azon, hogy a posztkommunista pártrendszerben a pártoknak nincs jól meghatározható társadalmi bázisa, hogy az új pártokban kevés a profi politikus, hogy e pártok túlideologizáltak, hogy szinte mindenhol megindult a középpártosodás.

Bihari Mihály végül a térség instabil jellegét összegzi: a gazdaság zavarai, politikai, szociális és etnikai feszültségek, háborúk, s a

nemzetközi szervezetek működésképtelensége teszik bizonytalanná a térség helyzetét.

Az NDI kötetében Shlomo Avineri azt elemzi, hogy milyen mértékben járult hozzá a demokrácia kialakulásához az úgynevezett civil társadalom (az egyház, az érdekképviselői csoportok, a pártok). Kiemeli, hogy önmagában sem a nyugati alkotmányok egyszerű átvétele, sem a szűk művelt elitek őszinte tevékenysége nem garantálhatja a demokrácia sikeres működését. Ehhez ki kell alakulnia a társadalmi és szervezeti infrastruktúrának.

Térségünkben e közvetítő struktúrák tevékenységének leglátványosabb példáját Lengyelország szolgáltatta. Avineri röviden bemutatja, hogy az erős és szervezett Szolidaritás megjelenéséhez a főleg 1956 óta meglehetősen széles mozgástérrel rendelkező lengyel katolikus egyház jelentette a hátteret. Részben úgy, hogy a lublini Katolikus Egyetem jelentős számban képzett művelt világi értelmiségieket is, részben úgy, hogy az önállóságot élvező egyház – amelyet sokan a lengyel hazafisággal azonosítottak – intézményi hátteret, infrastruktúrát nyújthatott a Szolidaritásnak. Az ilyen módon megjelenő Szolidaritás kitűnő gyakorlóterepnek bizonyult arra, hogy miképpen hozható létre koalíció a lengyel társadalom igen eltérő indíttatású társadalmi csoportjai között. Avineri kiemeli a lengyelországi kerekasztal-tárgyalások fontosságát, hiszen ezen alakították ki a hatalommegosztás formáit. Ezután rendkívül elnagyolt képet ad arról, hogy milyen szerepe volt a kerekasztal-tárgyalásoknak, a civil társadalom meglétének vagy hiányának a térség más országaiban lezajlott átalakulási folyamatokban. Az elnagyoltsághoz tartozik Avineri azon megállapítása, miszerint Havelék a kerekasztal-tárgyalásokon legyőzött és rémült kommunista vezetőkkel tárgyaltak. Ezt egyáltalán nem támasztja alá a tárgyalásokról kiadott jegyzőkönyv, sőt ennek tanúsága szerint a kommunisták meglehetősen arrogánsak és magabiztosak voltak.⁴ Hasonló felületességről tanúskodik R. Carnahan és J. Corley Cseh-szlovákiát bemutató írása, amelyben a szerzők azt állítják, hogy 1989. december 10-én új, antikommunista „amatőrökből” álló kormányt állítottak fel (NDI 1994: 135). Ezt a 20 tagú kormányt azonban a kommunista M. Čalfa vezette, és rajta kívül még 8 kommunista tagja volt.⁵

Ugyancsak elnagyolt az NDI kötetében A. Vitorino *Modellek az átmenetre* című tanulmánya. Az írás felsorolja az átmenetek típusait az erőszakos romániai váltástól kezdve a többi országban végbement tárgyalásos hatalomátmentési kísérletekig, majd röviden – túlságosan is szűkszavúan – bemutatja az egyes országokban lezajlott kerekasztal-tárgyalásokat. Leglényegesebb megállapítása, hogy a kerekasztalok elvezettek azokhoz az alkotmánymódosításokhoz, amelyek révén az ellenzék jogi biztosítékot kapott a többpárti választások megtartására.

E ponthoz kapcsolódik Andrew Arato tanulmánya, *Az alkotmányozó hatalom dilemmái Kelet-Európában* (Bihari 1993: 64–95). Ez a

rendkívül alapos írás először az alkotmányosság kérdésének általános elméleti problémáit elemzi, majd azt vizsgálja, hogy milyen kérdésekkel kellett szembenéznie a demokratikus ellenzéknek, amikor „törvényes” és „alkotmányos” forradalmat akart végrehajtani. Arató először felvázolja, hogy a régi alkotmány mennyiben tette lehetővé és mennyiben akadályozta az átmenet biztosítását, illetve magának az alkotmánynak a módosítását, majd az alkotmányozó testület identitását veszi szemügyre. Megállapítja, hogy bár a kerekasztalok elvetették, hogy alkotmányozó nemzetgyűlésként működjenek, bizonyos alkotmányozási feladatokat el kellett látniuk, s felhívja a figyelmet az ebből adódó elvi és gyakorlati nehézségekre. Úgy véli, hogy a magyar és a keletnémet kerekasztal-viták résztvevőit nyomasztotta legitimitásuk hiánya, hangsúlyozza, hogy a hosszabb távra szóló alkotmányokat nem lenne szabad alapos és szervezett nyilvános vita nélkül megalkotni. Szerinte szükség van arra, hogy az érintett nyilvánosság, valamint a szervezett vagy kapcsolódó választópolgárok felvilágosult befolyást gyakoroljanak az alkotmányozás folyamatára. Végül tipizálja a kelet-európai alkotmánymódosítási modelleket.

Az NDI kötetében A. Nadais, a Bihari szerkesztette kötetben B. Owen elemzi az eltérő választási módszereket. Nadais kiemeli, a térség országaiban komoly problémát okozott, hogy miképpen oldják fel azt az ellentétet, amely egyfelől az egyéni választókerületi rendszeren alapuló stabilitásra vagy az arányos, reprezentatív képviseletre, illetve másfelől az erős törvényhozásra vagy az erős végrehajtóhatalomra irányuló igény között feszült. Az általa ismertetett tények közül említésre méltó, hogy Bulgáriában és Romániában például a hadsereg parancsnokai vezették a katonai állomány névjegyzéki nyilvántartását, míg Csehszlovákiában szigorúan tilos volt olyan szavazóközeteket – és ezáltal választói névjegyzékeket – létrehozni, ahol csak katonák szerepeltek. Nadais – aki emlékeztet arra, hogy Romániában széles körben merültek fel problémák a kampány tisztaságával kapcsolatban – úgy véli, hogy „a választók viszonylag szabadon szavazhattak, és a választási rendszerek elfogadhatatlan mértékben nem torzították akaratuk kifejeződését”. E ponton fel kell hívni a figyelmet arra, hogy Demény Lajos tanúsága szerint (Bihari 1993: 288–289) a Nemzeti Megmentési Front – amelynek kezében volt a tömegtájékoztatási eszközök fölötti hatalom – nem riadt vissza az ellenzéki értelmiségiek megfélemlítésétől sem, s még a választások utáni időszakban is szükségesnek tartotta, hogy bányászakciókkal tartsa féken az egyetemi ifjúságot. Ugyanezeket tapasztalta T. Carothers az NDI megfigyelője is (NDI 1994: 102–106). Owen Nadaisnál jóval részletesebben térképezi fel az egyes országok választási szisztémáit és azt a politikai-társadalmi környezetet, amelyben ezek érvényesültek. Összefoglalójában azonban van néhány erősen megkérdőjelezhető állítás is. Így például cikkének Szlovákiát érintő fejezetében azt írja: „Hangsúlyozni kell azt a tényt, hogy a kizárólag etnikai kisebbségeket vagy nyelvi egységeket képviselő listáknak nincs politikai, ideológiai programjuk, tekintettel

arra, hogy a liberális, szocialista, konzervatív, vagy éppen környezetvédő tendenciák szóvivői a nagy nemzeti pártok” (Bihari 1993: 43). Vajon minek tekinti ennek alapján Owen a liberális Magyar Polgári Pártot, vagy az ideológiáját a nevében is jelző Magyar Kereszténydemokrata Mozgalmat?

A Bihari által szerkesztett kötet országtanulmányainak középpontjában a pártosodási folyamat áll, de természetesen megismerkedhetünk az előzményekkel, a választások körülményeivel és eredményeivel is. Az NDI országtanulmányai magukat a választásokat állítják középpontba, de ugyancsak ismertetik az előzményeket és értékelik a lezajlott folyamatokat. A magam részéről – bármilyen furcsa legyen is – azt javaslom az olvasónak, hogy amennyire ez lehetséges, párhuzamosan olvassa a három kötet ide vonatkozó fejezeteit, mert bizony csak akkor alakul ki többé-kevésbé az összkép.

KÉT ORSZÁG PÉLDÁJA

Lengyelország a maga hosszú átalakulási folyamatával, és bizonyos területeken elsőbbségi helyzetével mindenképpen az egyik legizgalmasabb példa. Lengyelországban 1988. augusztus 31-étől 1989. január 16-áig a kerekasztalt előkészítő tárgyalások folytak. Mindkét félnek fel kell készítenie saját híveit erre az aktusra. A Szolidaritásnak azt kellett tudomásul vennie, hogy ellenzéki szerepének elismerése fejében kénytelen vállalni a felelősség egy részét is, a kommunistáknak pedig azt kellett elfogadniuk, hogy a hatalmat, a kommunista rendszeren belül addig példátlan módon, meg kell osztani: a konstruktív ellenzéket – vagyis azt, amelyik tiszteletben tartja az ország alkotmányos rendjét – be lehet vonni a hatalomba (Pándi 1993: 341–346). A kerekasztal-tárgyalások igen gyorsan, két hónap alatt megállapodáshoz vezettek. A megállapodás lényege az volt, hogy a Szejmben, azaz az alsóházban a helyek harmincöt százalékára lehetett bárkit szabadon jelölni. A (kommunista) koalíció a megállapodásban a szavazatok hatvan százalékát előre biztosította magának, öt százalékot pedig a katolikus szervezetek számára tartottak fenn. Bizony zavarba kerül az, aki a fenti kötetek alapján szeretné meghatározni az említett katolikus szervezeteket. Tálás Péter (Bihari 1993: 234) nem foglal állást e kérdésben. M. Latynski – anélkül, hogy külön említené – lényegében a kommunista koalíció részének tekinti ezeket (NDI 1994: 117), míg Avineri – igaz egyedül a PAX nevű szervezetről szólva – azt állapítja meg, hogy bár a kommunista kormány hozta létre, „a rendszerrel szemben álló világi katolikus intelligencia bázisa lett” (NDI 1994: 190).

Ez a kerekasztal-megállapodás némileg emlékeztet a Bibó által 1957. január–áprilisában kidolgozott javaslatra. Bibó akkor a következő módon érvelt a többpártrendszer kialakítása mellett: az MKP hitelvesztése „a többpártrendszer és a jogállam technikáinak beveze-

tését jelöli meg egyetlen kibontakozási útként, *természetesen azok között a határok között, amelyeket a szocialista vívmányok fenntartása megszab*” (kiemelés tőlem, Sz. I.). Bibó történelmi példákat is felhoz álláspontja igazolására, s úgy véli, azért van lehetőség a kompromisszumra, „mert Magyarországon... nincsenek olyan komoly erők, melyek a helyzetet a jelenlegi kormányzás feladása esetén kapitalista restauráció irányába tudnák fordítani, sőt az a valószínű – és ezt a valószínűséget előzetes megegyezéssel bizonyossággá lehetne tenni (kiemelés tőlem, Sz. I.) –, hogy Magyarország megmarad a szocialista típusú országok csoportjában”.⁶

Visszatérve a megállapodásra: a szenátusba történő választást nem korlátozta semmi, ugyanakkor jelentős hatalommal felruházott köztársasági elnöki posztot hoztak létre, M. Latynski szerint (NDI 1994: 118) azzal a hallgatólagos megállapodással, hogy Jaruzelskit választják erre a posztra. Tálás e hallgatólagos megállapodásról nem szól, ő inkább azt emeli ki, hogy Jaruzelskit csak nagy nehézségek árán sikerült megválasztani (Bihari 1993: 237). Törheti a fejét az olvasó akkor is, ha azt szeretné megtudni, hogy milyen volt a választási kampány. Tálás szerint „a választásokat a koalíció és az ellenzék részéről is igen intenzív propagandahadjárat előzte meg” (Bihari 1993: 235), a megfigyelőként résztvevő M. Latynski szerint a LEMP és a szövetségesei olyan lagymatag módon jelentek meg a választási küzdelemben, hogy „gyakorlatilag nem folytattak választási kampányt” (NDI 1994: 119).

A pártosodásra összpontosító Tálás nem részletezi a választások lefolyását, de közli a részletes eredményeket. M. Latynski ezzel szemben leírja, hogy mennyire bonyolult volt a szavazás módusa, viszont sem ő, sem a kötet végén lévő összefoglalás nem közli a választás részletes eredményeit. Ami a végeredményt illeti, a Szolidaritás majdnem 100 százalékban megnyerte azokat a helyeket, amelyekért indulhatott. Latynski ezután érzéketlenül írja le, hogy milyen dilemmákkal küszködött a Szolidaritás a kialakult helyzetben: akkor még nem lehetett világosan látni, hogyan fogadja Moszkva a kialakult eredményt, s az is komoly vitát váltott ki, hogy szabad-e a Szolidaritásnak magára vállalnia a kormányzást, hiszen így a lakosság őt teheti felelőssé a romló gazdasági helyzetért.

Ettől a ponttól kezdve Tálás cikke összehasonlíthatatlanul informatívabb, mint az eseményeket amúgy is csupán 1990 őszéig felvázoló Latynski írása. Tálás a lehetőségekhez képest részletesen tárgyalja a politikai pluralizációnak – azaz a valódi többpártrendszer kialakulásának – főbb állomásait. Hangsúlyozza, hogy a Mazowiecki-kormány gazdaságilag sokterápiát igyekezett végrehajtani, a politikai rendszerváltásban pedig az evolutív út mellett kötelezte el magát. Latynski e folyamatban azt emeli ki, hogy a Mazowiecki-kormány – tévesen – azt hitte, hogy a rendkívüli időkben számolhat a lakosság türelmével és lojalitásával, s nem magyarázta el a lakoságnak, mit miért tesz, a lakosság nem is nagyon tudott a kormány erőfeszítéseiről.

Tálás ezután röviden ismerteti az 1990-es elnökválasztás, majd az 1991-es parlamenti választás körülményeit, s végül az 1992-es lengyel pártpalettát. Figyelemre méltó, hogy mintegy 13 fontosabb csoportosulást említ, s az is, hogy – akkor – jól szerepeltek a jobboldali pártok, bár joggal hangsúlyozza, hogy az adott körülmények között igen nehéz a térségben a pártokat tipizálni, azaz a jobb- és baloldali skálán elhelyezni.

Különös, hogy a bulgáriai átalakulás folyamatát mind Bihari, mind az NDI kötete nagyobb terjedelemben tárgyalja, mint a jugoszláviai eseményeket, ahol pedig hat meglehetősen eltérő helyzetű köztársaságot kell vizsgálni, s ahol a térség valamennyi lényeges problémája egyszerre jelentkezik. Szerencsére Juhász József (Bihari 1993: 446–466) a kis terjedelem adta határokon belül igen jó áttekintést ad. Kiemeli, hogy Tito volt a jugoszláv rendszer egyetlen hatékony „központi intézménye”, s halála után még nagyobb jelentőséget kapott az a tény, hogy e többnemzetiségű országban minden konfliktus azonnal nemzeti jellegű összeütközéssé válik. Joggal hangsúlyozza, hogy a pluralizálódás egyrészt a köztársasági pártoknak a központtól való eltávolodásával, másrészt az új politikai szervezetek kiépülésével valósult meg. Ismerteti, hogyan bomlott fel a JKSZ a centralizációt követő szerb és a decentralizációt (konföderációt) szorgalmazó szlovén kommunisták ellentéte miatt, nem említi azonban, hogy ez az ellentét már a nyolcvanas években zajló alkotmányviták során nyilvánult meg, s a JKSZ 14. kongresszusa ennek a folyamatnak már csupán a végpontját jelentette. Az alkotmányról folytatott viták Szlovéniában nagy mértékben hozzájárultak a demokratikus ellenzék kialakulásához. Ha figyelembe vesszük a cikk terjedelmét, akkor rendkívül jónak minősíthetjük az egyes köztársaságok pártjairól készített összefoglalást. A szerző pontos képet ad arról, hogy Szlovénia, a „legfejlettebb, társadalmi pszichózisát tekintve »legnyugatosabb« köztársaság a modernizációs kényszert és a nagyszerb törekvések konzervatív-hegemonista tartalmát már korán érzékelte, a köztársaságok között egyedülálló nemzeti-vallási homogenitása pedig egyenletesebb belső fejlődést tett lehetővé”; hogy az „államjogi vitában a szerb pártok a föderáció hívévé szegődtek, s a konföderációt csak a belső határok újrakészítése esetén tartják elfogadhatónak”; hogy Koszovó elalbanosodása miatt a nyolcvanas években érzelmi sokk uralta a szerb nemzettudatot, s hogy a szerbek földrajzi szétszórtsága miatt „a köztársasági határok mentén történő szétválása őket államilag éppúgy feldarabolná, mint Trianon a magyarságot” (Bihari 1993: 451–454).

Cikkének függelékében Szlovéniával kapcsolatban három – részben épp a pártosodással összefüggő – téves állítás van. Juhász úgy tudja, hogy a (DEMOS) koalíció felbomlását közvetlenül az abortusz-vita váltotta ki, hogy Drnovšek balközép kormányt alakított, s hogy ezután a kiegyenlített parlamenti erőviszonyok miatt előrehozott parlamenti választásokat terveztek (Bihari 1993: 461).

Röviden: Az abortusz-vita 1991 decemberében folyt, s ebben a kereszténydemokraták engedtek; így az 1991. december 23-án elfogadott alkotmány 55. szakasza kimondja, hogy „gyermekei megszületéséről mindenki szabadon dönt”. A DEMOS 1991. december 30-án bomlott fel, a legfőbb ok a tulajdonnal kapcsolatos nézeteltérés volt, bár az ideológiai véleménykülönbségek sem elhanyagolhatóak.

Igaz, hogy ezután egy ideig szó volt az előrehozott választásokról, de Drnovšek kormányfővé választása után azért tartottak 1992 decemberében választásokat, mert az (1991 decemberében elfogadott) alkotmány előírta, hogy az új választásokat egy éven belül meg kell tartani.⁷ Végezetül: épp a kötet jellege miatt ki kell emelni, hogy ez a koalíció és kormány balközép-liberális volt (Drnovšek a Liberális Demokrata Párt elnöke).

A Juhász cikkének rövidege miatt támadt hiányérzetet egyhíti az, hogy Bihari könyvében I. Grdesic ad rövid képet a horvátországi helyzetről, az NDI kötetében E. McMahan a szlovéniaiáról, s számos fontos dokumentumot közöl Pándi. Grdesic cikkéből említésre méltó két megállapítás. Egyrészt az, hogy a győztes nacionalista párt „előválasztási tevékenysége a szimbólumok, a nyilvánosság előtti szertartások, vallási elemek és egyfajta misztikus és mámorító pátosz miatt a keresztshadjáráthoz hasonló választási kampány mintapéldája volt”. Másrészt az, hogy a győztes párt, amely a szavazatok negyvenkét százalékát gyűjtötte össze, a választási rendszernek köszönhetően ezzel a parlamenti helyek hatvankilenc százalékát szerezte meg (Bihari 1993: 472–474). McMahan igen jó érzékkel foglalja össze azokat az okokat, amelyek miatt a szlovénok kiváltak Jugoszláviából, elég jól felvázolja a belpolitikai helyzetet. Mivel helyesen mutatott rá néhány olyan pontra, ami némileg megkülönböztette Szlovéniát a térség többi országától – hosszabb ideje liberális volt a sajtó, a választásokat kevés szélsőséges elem kísérte –, érthető, hogy ezt miért hajtotta túl. McMahan szerint ugyanis „talán éppen nyugat-európai politikai orientációjukat hangsúlyozandó, a szlovénok tudatosan használták a párt elnevezést új szervezeteikben, ellentétben más demokratizálódó volt kommunista országokkal, ahol a párt megnevezést kitörölték a szótárból a parancsuralmi rendszerrel való történelmi asszociáció miatt” (NDI 1994: 84). Az olvasónak még csak szlovénul sem kell tudnia, elég, ha az idézett rész utáni bekezdést elolvassa, s máris látni fogja, hogy az új szlovén politikai szervezetek többsége nem használta nevében a „párt” megnevezést. A szlovénok nyugat-európai orientációját – a nyolcvanas években megjelentetett számos folyóiratcikken és programon túl – ennél sokkal inkább igazolja az egyesült szlovén ellenzék (DEMOS) Pándi (1993: 300–304) által közölt 1989 decemberéből való programja: a szocializmus elvetése, állásfoglalás a többpárti parlamentáris demokrácia, a jogállam és az emberi jogok tiszteletbentartása mellett. Ezeken kívül pedig az, hogy amíg a szerb KSZ 1989. december 17-én elutasította a többpártrendszer (Pándi 1993: 272), addig a szlovén KSZ 1989. december 23-án elfogadott

programja – amelynek címe: Európát most! – kimondta, hogy a legitimitációt többpárti választásokon kell megszerezni,⁸ s hogy a szlovén parlament 1989. december 27-én törvényt hozott a politikai egyesülésről és a választásokról.⁹ Az viszont tény, hogy a szociáldemokrata szövetség ezután változtatta a nevét szociáldemokrata pártra.¹⁰

NÉHÁNY SZEMPONT AZ ÖSSZEHASONLÍTÁSHOZ

A három kötet anyaga lehetőséget nyújt arra, hogy a Bihari által felsorolt szempontokat némileg továbbgondolva, bizonyos összehasonlításokat tegyünk.

1. A pártosodás az első többpárti parlamentek vezető erőinek tükrében : a) Azokban az országokban – Magyarország, Szlovénia –, ahol a reformfolyamatok már korábban megindultak, s az állampárt is szorgalmazta a rendszerváltást, az első választásokon már a lehetőségekhez képest kialakult pártstruktúrák vették át a hatalmat az előző rendszer képviselőitől. Magyarországon az önállóan indult pártok ereje választási koalíció kialakítása nélkül elegendő volt a rendszerváltozáshoz. Szlovéniában a választásokat az ellenzéki DEMOS-koalíció nyerte, amelyben hat önálló arculatú párt egyesült. Külön eset az NDK, ahol a pártstruktúra kialakulását és az új pártok győzelmét nem a reformfolyamatok segítették elő, hanem a nyugatnémet példa, az egyesülés vágya. b) Litvániában és Lettországbán – a peresztrojka hátszelével, nemzeti gondokkal küzdve – létrejöttek ugyan a pártok, de a választásokat a mozgalom jellegű Lettországi Népfront, illetve a Sajudis nyerte meg, s Észtországban is hazafias választási szövetség került az élre (Pándi 1993: 605–606). Macedóniában és Horvátországban – miután a pártosodás többé-kevésbé lezajlott – a győzelmet olyan mozgalom jellegű, nemzeti célokat követő pártok nyerték meg, amelyek a határrevízió gondolatát is felvetették. c) A kemény gazdasági-társadalmi válsággal küzdő Lengyelországban és a hosszú ideig dogmatikus kommunista vezetés alatt álló Csehszlovákiában ugyan csak mozgalmak győztek, s bár egy-két párt már a választás előtt is megalakult, a pártosodás lényegében csak ezután indult meg. d) Bulgáriában, Szerbiában, Crna Gorában és Albániában az első választásokat rövid pártosodás után az épp csak névleg megreformált volt állampártok nyerték meg, Bulgária kivételével jelentős erőfölénnyel. Romániában az első nem kommunista kormányt a forradalommal-puccsal a hatalomra került Nemzeti Megmentési Front hozta létre, s a kommunisták látszólag eltűntek ugyan a politikai életből, de nyilvánvaló, hogy az első választásokon győztes, magát baloldali szociáldemokrata pártnak deklaráló Nemzeti Megmentési Front lényegében utódpart. e) Bár a kötetek korábbi lezárása miatt már nem kerülhetett be, említést érdemel, hogy az erőteljes pártosodás után – 1993 decemberében megtartott első szabad választásokon Oroszországban

az immár rendkívül nehezen meghatározható célokat kitűző Jelcin-párti tömörülésen kívül igen erős kommunista és fasiszta irányultságú pártok kerültek a parlamentbe. f) Boszniában pedig „a választásokon szinte pontosan kirajzolódottak a köztársaság etnikai és vallási arányai” (Bihari 1993: 45), ami végül is az ország széthullásához vezetett.

2. Bár az első választási eredmények szinte csábítanak arra a következtetésre, hogy a volt Osztrák–Magyar Monarchia, illetve német befolyási övezet területén a kommunisták veszítettek, míg a többi helyen megőrizték pozícióikat, ezzel több okból is csínján kell bánni. Egyrészt azért, mert a választásokat a történelmi hagyományokon kívül több dolog is befolyásolta: hogy mennyire volt ideje a civil társadalomnak felkészülnie, hogy mennyire voltak tisztességesek a választás körülményei, hogy milyen volt az adott ország gazdasági állapota és etnikai-kisebbségi helyzete stb. Másrészt azért, mert a később megtartott választások bizonyos értelemben módosították a képet.

Az újabb választás nem hozott változást Kis-Jugoszláviában és Horvátországban. Romániában kettévált ugyan a Nemzeti Megmentési Front, de a belőle létrejött két párt, valamint a szélsőségesen nacionalista és populista pártok mintegy 55 százalékot szereztek. Lengyelországban rendkívül nagyszámú párt jutott be a parlamentbe, nehezen kezelhető patthelyzetet eredményezve, 1993 szeptemberében pedig (már a kötetek lezárása után) az 1991-ben második helyen befutott posztkommunista baloldali szövetség szerezte meg a legtöbb szavazatot. Litvániában a Brazauskas-féle kommunista párt utódszervezete kapta a legtöbb szavazatot, de ez a párt szociáldemokratává, majd fokozatosan szociálliberálisra fejlődött és kiemelte nemzeti jellegét. Bulgáriában csekély többséggel az ellenzéki DESZ-koalíció került az élre, de a szociális piacgazdaságot, az európai irányultságot hangsúlyozó utódpárt 44 százalékkal lett a második. Albániában a gyűjtőpárt jellegű Demokrata Párt fölényesen győzött, a kényszerűségből reformkommunistává lett Szocialista Párt a második helyre került. Csehországban a konzervatív-liberális Polgári Demokrata Párt lett az első, s a nevüket és dogmáikat erősen őrző kommunisták a második helyre kerültek. Szlovákiában a nem teljesen tisztázott profilú HZDS mozgalom nyerte meg a választásokat, s a szociáldemokratizálódott baloldal a második helyre került. Végül Szlovéniában – már a kötetek lezárása után – a választások eredményeként olyan koalíció jött létre, amelynek vezető ereje a – liberalizmust nem csupán nevében viselő – Liberális Demokrata Párt, s koalíciós partnerei a kereszténydemokraták és a nyugat-európai szocialista mintákat követő utódpártból szerveződő Egyesült Lista baloldali tömörülése.

3. Azért soroltam fel ilyen részletesen a választási eredményeket, mert úgy vélem, hogy a jelenlegi helyzet és a várható jövő megítélésénél ennek tükrében nem egyszerűen azt kell tekintetbe vennünk, hogy hol kerültek ismét hatalomra a volt kommunisták, hanem azt, hogy a hatalmon lévők, vagy a várhatóan hatalom közelébe kerülők

pártok – akármilyen is a múltjuk – mennyire nyugati, mennyire európai irányultságúak. Ha a választásokon győztes pártok jellegét, számos esetben a megváltoztatott alkotmányt, a választások kivitelezését vesszük figyelembe, akkor a következő csoportokat különböztethetjük meg: *a)* Nem kétséges, hogy a két Németország egyesítésére szavazó németek (a baloldal legutóbbi győzelmétől függetlenül), a lengyelek, a csehek, a magyarok, a szlovénok, és minden jel szerint a lettek, a nyugati orientációt választották. *b)* Szlovákiában a legutóbbi időkig hatalmon lévő pártok a nyugati orientációnál erősebben hangsúlyozták a nemzeti orientációt, az ellenzék legalábbis szavakban nyugati irányultságú volt. Az a tény, hogy a szavakban Európa felé törekvő, erősen nemzeti elkötelezettségű Horvát Demokrata Közösség 1992 augusztusában az előző választáshoz hasonló arányban győzött, azt valószínűsíti, hogy itt lehetőség van a demokratikus állampárti szisztéma¹¹ kiépítésére. Még nem egészen világos, hogy mennyire komoly a Bulgáriában és Albániában a második választáson győztes ellenzéki erők és a második helyre szorult utódpartok nyugati orientáltsága. Ugyanez a kérdés merül fel a győztes litvániai reformpárt esetében is, és kérdés, hogy mennyire lesz tartós az észt nemzeti koalíció uralma. Az e csoportba sorolt országok esetében az irányultságot nem kis mértékben befolyásolja, hogy egyelőre rendkívüli nehézségeket okoz számukra a kisebbségek problémája. Ha nem válik valóra a Lengyel László által felvázolt katasztrófa forgatókönyv¹², akkor ezeken a területeken a közeljövőben stabilizálódhatnak az európai jellegű erők. *c)* A pártosodás területén és a választásokon Kis-Jugoszláviában, Romániában, Oroszországban tapasztaltak, valamint a teljesen kialakulatlan pártstruktúrával rendelkező Ukrajna példája – ahol még csak ezután kerül sor a választásokra – azt valószínűsítik, hogy ezekben az országokban igen hosszú időnek kell még eltelnie, amíg az európai értelemben vett parlamentáris demokrácia kiépülhet.

Hol húzódnak tehát a demokrácia új határai? Úgy gondolom, hogy valahol azon a területen, amelyet az előzőekben a *b)* csoportba soroltam, de azt hiszem, hogy ezek a határok nem teljesen merevek. Szlovákia például a közeljövőben bekövetkező választások eredményeképpen megerősítheti helyét e csoportban, de ha Mečiar és hívei az eddig követett módszereket alkalmazzák, akkor az is lehet, hogy az ország visszasodródik a *c)* csoportba. Ugyancsak nem egészen egyértelmű Románia helyzete. Ha a már elmondottakon kívül azt is figyelembe vesszük, hogy Demény szerint a román közvélemény fenntartással fogadta az ellenzéki pártok privatizációs jelszavait (Bihari 1993: 288), illetve, hogy Carothers megállapítása szerint sok román retteg a kapitalizmus következményeitől (NDI 1994: 101), akkor ez megőrösíti a *c)* csoportba sorolást. Ha azonban emellett, hogy a megfélemlítettek nyilván egy más rendszert akarnak, azt is számításba vesszük, hogy az 1992-es romániai választásokon mintegy három és fél millió szavazatot nyilvánítottak érvénytelennek (Bihari

1993: 307), akkor legalábbis elvileg vannak tartalékai egy másfajta politikai kultúra kialakításának is.

Az ismertetett kötetek a felsorolt és itt fel nem sorolt kifogások ellenére is lehetőséget nyújtanak arra, hogy felmérjük, hol tartanak a demokratizálódás útján azok az országok, amelyek megváltak az egypártrendszerű szocializmus ideológiájától, de amelyek nyilvánvalóan nem képesek egyik napról a másikra levetni a múltjukban, gazdaságukban, társadalmukban felgyülemlett terheket.

1994. március 24.

JEGYZETEK

- ¹ Bozóki András: Racionalizálható-e a csoda? Könyvek a rendszerváltásról. *Politikatudományi Szemle*, 1993. 2. évf. 3. szám, 165–185. old.
- ² Nikor Grafenauer: A hallgatás szája. *Kalligram*, 1994. 2. szám, 35. old.
- ³ Gyáni Gábor: Történepszviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. *Valóság*, 1988. 4. szám, 76–83. old.;
Hol van Európa határa? címmel vitasorozat. *Beszélő*, 1992. 15–21. szám;
Szilágyi Imre: Gondolatok egy vita módszereiről. *Limes. Közép- és Kelet-Európai Figyelő*, 1992. 2. évf. , 7–8. szám, 60–62. old.
- ⁴ Zrychlený tep dějin (A történelem felgyorsult érverése). 1991. Praha: Ok Centrum
- ⁵ Ugyanott, 499. old.
- ⁶ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Negyedik kötet. Budapest: Magvető, 1990. 235–238. old.
- ⁷ *A Szlovén Köztársaság alkotmánya*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije 1992. 70. old.
- ⁸ *Evropa zdaj!* 11. kongres Zveze komunistov Slovenije, Ljubljana, 22–23. 12. 1989. Ljubljana: Komunist, 1990. 18., 37–38. old.
- ⁹ Slovenija 1990. Ljubljana: Založništvo slovenske knjige 1991. 40. old.
- ¹⁰ Janko Prunk: *Nova slovenska samozavest* (Új szlovén öntudat). Ljubljana: Lumi–Pantal 1990. 82. old.
- ¹¹ Lengyel László: Útközben. *Politikatudományi Szemle*, 1993. 2. évf. 2. szám, 123–124. old.
- ¹² Ugyanott, 112–114. old.